

Gheorghe Florin HOSTIUC

RELAȚIILE STAT-BISERICĂ ÎN PERIOADA COMUNISTĂ. IZVOARE ȘI DIRECȚII DE CERCETARE

Societatea umană, pe întreg parcursul dezvoltării sale, a cunoscut diverse forme de organizare și administrare. Din perspectivă religioasă, oamenii s-au organizat având, de-a lungul vremii, forme mai asemănătoare sau diferite, funcție de nivelul de dezvoltare, de etapa istorică sau de credința pe care au avut-o.

Cercetările antropologice au demonstrat că pînă și cele mai primitive dintre populațiile lumii au avut un cult oarecare în cadrul căruia au fost prezente permanent ideea de suflet și ideea unui mod de organizare. Societățile patriarhale sau matriarhale ale antichității preistorice cercetate pînă acum ne dovedesc că religia stă la baza oricărei forme de dezvoltare umană. Ea răspunde de altfel unei necesități firești a omului din toate timpurile.

Referindu-ne la creștinism, o instituție organizată a credinței a existat de la început. Această instituție a fost și este Biserica. Ea poate fi definită ca „instituția sfântă, care este întemeiată de Cuvîntul Cel întrupat al lui Dumnezeu, spre mîntuirea și sfințirea oamenilor, și care posedă puterea și autoritatea Lui dumnezeiască, constînd din oameni care au aceeași credință, se împărtășesc de aceleași Sfinte Taine și se împart în popor și cler conducător, care își derivă autoritatea și puterea prin succesiune neîntreruptă de la Apostoli și prin aceștia de la Mîntuitorul Iisus Hristos”¹.

În timp au existat adesea interferențe și/sau suprapuneri între instituția Bisericii și cea a statului, între autoritatea religioasă și cea civilă. Esențial însă statul, administrația politică și-a delimitat în cele din urmă funcționalitatea față de latura religioasă. Fiecare dintre ele se preocupa de o anumită dimensiune a dezvoltării omului. Tradiția bizantină, pe care s-a dezvoltat societatea medievală românească, impune acea separație a puterilor în stat. Astfel putem spune că în vreme ce administrația civilă, laică, politică, prevede și se preocupă de raționalitatea imanentă, orizontală, a persoanei umane cu semenii săi, administrația și organizarea și în ultimă instanță instituția religioasă, adică Biserica, are în preocupările sale perspectiva transcendentă a omului, relația lui personală și comunitară cu Dumnezeu. Aici nu e loc de interpretări confesionale sau de deosebiri în ceea ce privește religia la care ne referim. Asimilăm unei instituții de tip eclezial și manifestările religioase ale altor credințe religioase: musulmanii și moscheea, evreii și sinagoga.

Biserica este o instituție divino-umană, întemeiată de Însuși Mîntuitorul Iisus Hristos prin Jertfa de pe Cruce. Ea capătă o formă văzută prin comunitatea ce ia naștere în

ziua Cincizecimii, în urma predicii Sf. Ap. Petru (*Faptele Apostolilor*, cap. II).

Începînd cu Sfintele Evanghelii, care prezintă viața și activitatea Mîntuitorului Iisus Hristos, continuînd apoi cu alegerea și pregătirea Sf. Apostoli, și după aceea prin comunitățile locale înființate de aceștia, se observă că Biserica se dezvoltă ca o instituție de sine stătătoare. Firesc, ea se va supune legilor statului în care își desfășoară activitatea, colaborează cu instituțiile statului de drept, oricare ar fi acesta, poate chiar se implică în unele treburi ale statului ori ale conducerii acestuia, în viața politică, socială sau economică, păstrîndu-și însă autonomia sa, independența doctrinară.

Spațiul românesc oferă din acest punct de vedere o imagine cu totul deosebită, căci istoria Bisericii și istoria statelor românești, mai ales a celor feudale, se întrepătrund adînc. De la existența clandestină din primele 3 secole creștine pînă la conducerea bicefală a Evului Mediu, de la atitudinea servilă a începuturilor moderne ale României și intervențiile brutale – ca în vremea lui Alexandru Ioan Cuza – pînă la vicleana rezistență, aparent împăciuitoare ori adînc împotrivoare din perioada comunistă, toate pot fi normative sau, dacă dorim, normale în anumite epoci istorice.

După 1989 s-a conturat o discuție, în care s-au exprimat opinii diverse asupra raporturilor pe care Biserica Ortodoxă Română le-a avut, prin intermediul reprezentanților săi legitimi, ierarhi și slujitori, dar și simpli credincioși mireni, cu statul comunist.

Dintru început se cuvine amintit că un astfel de demers *trebuie* detașat de anumite șabloane. Se disting aici cel puțin trei direcții diferite, pe care ne vom feri a le urma exclusiv:

Cei ce consideră Biserica Ortodoxă Română *total obedientă*, chiar colaboraționistă cu regimul comunist, după modelul oficial al Bisericii Ortodoxe a Rusiei (știut fiind că în Uniunea Sovietică a funcționat în paralel și o Biserică Ortodoxă „subterană”, clandestină)²;

Cei ce consideră Biserica Ortodoxă o *martiră totală* a comunismului, caz în care doar cu anumite excepții „Biserica a luptat total prin toate mijloacele ce i-au stat la dispoziție împotriva molimei roșii a comunismului”³;

Cei cărora deși le e *indiferent aparent* ce s-a întîmplat, emit păreri de cele mai multe ori împotrivoare Bisericii, pe care o consideră în mare parte o instituție total depășită de realitățile lumii moderne contemporane, un „*dinozaur încă viu*”, dar oricum pe cale de dispariție și care în cel mai

bun caz va deveni în societatea post-modernă și „post-creștină” un fel de instituție caritabilă, un „institut de psihologie” sau un refugiu ultim al unor marginalizați ai societății;

Nici una din cele trei direcții amintite nu are o desfășurare pură, ci în sînul fiecăreia dintre ele se manifestă diverse personaje ce emit adesea așa-zise „judecăți de valoare” sau se vor a fi „formatori de opinie”, fără însă a aprofunda fenomenul în esența sa, dincolo de niște șabloane care poate nu sunt străine unor anumite interese ale diverselor grupuri ori persoane.

Departate gîndul de a denunța pe cineva sau de a jigni, de a apăra sau de a acuza, devine neapărat necesar ca un fenomen precum comunismul și implicațiile sale în domeniul religios să fie cercetate cu atenție, comentate, tălmăcite și judecate prin prisma istoriei reale a acelor timpuri. Lecțiile istoriei trebuie învățate, fiindcă, altfel, aceleași greșeli se pot repeta, dar cu repercusiuni mult mai grave. Civilizația contemporană confirmă că reactivarea unor mișcări politice precum neo-comunismul sau neonazismul aduc cu ele dezechilibre profunde la nivel social, tulburări majore, răsturnări spectaculoase de valori și norme confirmate anterior ca autentice și viabile.

Pentru o privire retrospectivă și o analiză cît mai corectă a fenomenului de interacțiune dintre administrația și statul de tip comunist și Biserică, în general, s-au identificat o sumă întreagă de posibilități de informare. Sursele primare ale lucrării se constituie în arhivele CNSAS, ale Ministerului Justiției și ale altor instituții religioase ori laice. Acestea, prin conținutul lor, oferă cercetătorului posibilitatea de a-și forma o imagine cuprinzătoare asupra atmosferei epocii, dar și asupra unor evenimente și momente speciale. Începuturile s-au făcut prin aprofundarea unor materiale deja cercetate provenind din Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, din fondurile dedicate Președinției Consiliului de Miniștri, CC al PCR cu unitățile sale specifice structurale: Cancelarie, Secția Economică și Secția Relații Externe, Inspectoratul General al Jandarmeriei, Direcția Generală a Poliției, Ministerul de Interne – Direcția Administrației de Stat.

Un rol cu totul deosebit îl poate juca cercetarea directă a documentelor aflate în momentul de față în custodia CNSAS. Fiindcă am vorbit de documente, de un nesperat și real folos pot fi colecțiile de documente publicate sub egida unor instituții prestigioase precum Arhivele Naționale ale României, Institutul Național pentru Studiarea Totalitarismului și chiar CNSAS.

O categorie cu totul aparte o alcătuiesc Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului CC al PMR, publicate de Arhivele Naționale ale României pentru anii 1948 și 1949.

Una din sursele cele mai importante se poate dovedi oricare dintre filialele județene ale Arhivelor Statului deoarece aici se pot regăsi documente inedite sau chiar acte și documente ce au „dispărut” de-a lungul timpului din Arhivele Centrale. Mai mult, acestea vorbesc adesea despre situații locale despre care documentele de la nivel

central fie nu amintesc nimic, fie le includ în norme, statistici, ordine și dispoziții generale. Se poate extrage așadar material documentar cu totul inedit și de un real folos prin pricepera realităților existente în teren și nu doar din ceea ce s-a raportat la nivelurile superioare ale administrației.

În categoria izvoarelor poate fi inclusă asemenea și colecția multora dintre actele legislative, deoarece prin aprofundarea studiului lor se pot identifica atît motivațiile, cît și urmările pe care aceste acte le-au avut asupra unor grupuri mai mari sau mai mici de persoane, dar și asupra societății românești în genere.

Parfumul specific epocii poate avea nuanțe suave prin lectura unor publicații ale timpului respectiv, în special referindu-ne aici la oficioasele PCR, binecunoscutele cotidiane „Scînteia” sau „România liberă”.

Dintre publicațiile mai recente putem aminti revista „Arhivele Totalitarismului”, editată de INST, „Dosarele istoriei”, „Magazin istoric”, „Historia”, „Rost”, „Memoria. Revista gîndirii arestate”, „Analele Sighet” sau revistele centrale sau locale ale BOR dar și ale altor culte religioase recunoscute din România.

Literatura memorialistică, deosebit de densă și bogată după 1989, se constituie într-o altă modalitate de culegere de informații. Evident că se impune o cenzurare laborioasă și atentă a informațiilor provenite de aici, pentru că se face simțită adesea subiectivitatea și chiar patima împotriva regimului comunist.

Exista de asemenea pe piața de carte din România un bogat segment memorialistic al celor care, în timpul dictaturii comuniste, au ocupat funcții diverse, mai importante sau mai obscure, în aparatul administrativ al statului ori al PCR.

La fel trebuie amintite și răsfoite diferite materiale publicate inițial în afara României, traduse și editate ulterior și la noi. Acestea au făcut critica regimului comunist ori a unora dintre conducători.

Studiile realizate și publicate în țară și străinătate de istorici și cercetători precum Adrian Gabor⁴, Gheorghe Onișoru⁵, Dumitru Șandru⁶, Mihai Iacobescu⁷, Cristian Troncotă⁸, Cristina Păiușan⁹, Octavian Roske¹⁰, Ioan Chiper¹¹, ori mai tinerii Adrian Petcu¹², George Enache¹³, Claudiu Târziu¹⁴ sau Sorin Clipa¹⁵ ne pot fi oricînd de un real folos celor aflați mai la început de drum.

Evident că sursele și izvoarele amintite pînă acum sunt doar o mică parte din ceea ce poate constitui fundamentul unui demers istoric și de cercetare a fenomenului totalitarismului comunist din România. Oricînd poate fi identificată o sursă nouă sau insuficient valorificată, o mărturie a ceea ce s-a petrecut. Un excurs sintetic poate aduce laolaltă mai multe aspecte ale interacțiunii dintre instituțiile religioase și statul comunist. În fapt, la orice studiere a fenomenului religios din epoca postbelică se are în vedere nu doar Biserica Ortodoxă Română, deși aceasta ocupă evident cel mai mare spațiu în cercetarile actuale, ci toate instituțiile religioase, toate cultele și bisericile, recunoscute prin noile acte normative promulgate după 1949.

Direcțiile pe care s-a consumat acest proces de inte-

racțiune sunt diverse. Probabil printre primele aspecte care trebuiesc luate în considerare sunt cele ideologice doctrinare, deoarece stau la baza dezvoltării ulterioare. Creștinismul își promovează valorile experimentate pe parcursul celor 2000 de ani. Învățătura de credință a Bisericii, dezvoltată prin asistența directă a Sfântului Duh și prin înțeleapta formulare a Sfinților Părinți își are obârșia în actul Revelației divine. De aceea nici nu se poate compara real cu doctrinele/ideologiile care pun la baza lor ateismul și materialismul dialectic. Practic fiecare dintre ele pleacă antagonic, pe direcții total diferite. Creștinismul promovează creaționismul datorat Ființei divine, în vreme ce ateismul atacă de la început chiar conceptul de divinitate, neagă pînă și posibilitatea de a exista un Dumnezeu, fie el personal, ca ființă, sau conceptual, ideatic, necorporal, spiritual.

Pentru aceasta este nevoie de un excurs ce pleacă de la doctrine. După aceea este nevoie să se realizeze o expunere privind evoluția în timp a conceptelor. Iluminismul și Renașterea au adus cu ele o transformare profundă a modului în care este privită chiar relația omului cu divinitatea. Pe măsură ce antropocentrismul iluminist prinde rădăcini, se observă cum preocupările gîndirii omenești se depărtează de religiozitate și evoluează cu pași repezi spre ateism. Comunismul este rodul unei transformări a modului în care umanitatea renunță la formele de percepție a tuturor realităților înconjurătoare prin prisma valorilor religioase și le înlocuiește cu tipare de gîndire în care divinul și supranaturalul își pierde valoarea și semnificația, fiind înlocuite de raționalism și mecanicism. Apare așadar o respingere a religiosului și face loc tot mai mult ateismului. De aici rezidă ulterior lupta ființială dintre cele două concepte. Rezultanta impune o prezentare succintă și neapărat necesară a momentelor istorice cele mai importante ale ciocnirii celor două direcții.

Biserica a avut de-a lungul timpului un rol determinant în dezvoltarea societății europene. Începînd din faza finală a antichității, odată ce creștinismul prinde rădăcini și se dezvoltă, instituția eclesială devine parte importantă a evoluției intelectuale, sociale și politice.

Împăratul Constantin cel Mare, adoptînd creștinismul ca religie, produce o transformare a întregului eșafodaj care stă la baza societății, deschide drumul spre o influență covârșitoare a acestei religii în toate domeniile vieții. De la 313 încoace Biserica devine o forță, un vector social care modelează conștiințe și personalități. Desigur nu vom coborî aprofundat pînă aici. Trebuie totuși de observat și de amintit pe etape.

Pentru aceasta ar fi de folos a se studia puțin direcțiile cele mai importante în care religia creștină, deci Biserica, o va avea în cristalizarea fenomenelor istorice. Restrîngînd puțin aria, ne vom referi desigur la toate cele trei ținuturi românești.

Evl Mediu european ajunge să fie marcat profund de influența pe care Biserica o are. Nu doar statele feudale românești, ci întreaga Europă parcurge o perioadă în care, mai mult sau mai puțin, avem de a face cu o conducere

bicefală. Biserica devine factor coagulant ce adună manifestări ale personalităților culturale, artistice, dar și politice. Laicul și profanul se întrepătrund profund, ființial.

Pe teritoriul vechii Dacii ideile creștine pătrund pe filieră apostolică fie prin activitatea Sfântului Apostol Andrei (în cazul Dobrogei de azi), fie prin misionari care aduc cu dînșii noua religie. Urmele arheologice dovedesc o pătrundere foarte timpurie a conceptelor creștine. Ele nu rămîn izolate, ci conduc la convertiri masive ale populațiilor autohtone.

Întotdeauna este necesar a se ține cont de prezentarea sintetică, pe etape, a influenței creștinismului în societatea românească, de la nașterea sa pînă în timpurile moderne și contemporane.

În timpurile moderne pot fi folosite izvoarele pe care ni le pune la dispoziție istoriografia actuală. Sursele sunt dintre cele mai diverse: arhive mai vechi sau mai noi, colecții de documente, istorie orală, culegeri legislative, lucrări anterioare vechi sau mai recente ce aprofundează unele domenii de interes pentru lucrarea de față.

Arhivele se dovedesc întotdeauna neapărat necesare, deoarece ele conțin informații prețioase direct din epocile pe care le avem în vedere și ascund de foarte multe ori adevărate „comori”. De obicei un act de arhivă este privit în mod diferit, funcție de momentul în care este folosit. Mai întîi el consemnează o situație de fapt, la zi, o realitate imediată. Apoi el cade oarecum în uitare un timp, se estompează și își pierde din actualitate și se diluează între multe alte informații care vin peste el. Redevine important cînd se cercetează, repus în relație cu evenimente pe care le-a consemnat, de data aceasta corelat cu urmările reale pe care le-a consemnat și capătă intrinsec o valoare specială. În plus, așa cum aminteam anterior, astăzi putem să avem o privire retrospectivă judicioasă asupra unor evenimente care au influențat destinul unor oameni, unor colectivități și unor instituții.

Istoria orală este un segment care scapă de multe ori enunțurilor oficiale și consemnează fapte strict resimțite de protagoniști implicați direct, cu sentimente, cu fapte cît se poate de reale, talmăcite nu prin prisme oficiale, ci prin oglinda simțămintelor și faptelor întîmplate atunci, acolo, într-un loc anume¹⁶.

Legislația vremurilor acelora, și nu numai, pusă în contextul faptelor istorice, întregește și nuanțează tabloul prin tușe pronunțate și conferă temeinic afirmațiilor din izvoarele amintite anterior, făcînd ca lucrurile și faptele să capete consistența necesară și creînd legăturile neapărat necesare cu adevărul istoric. Actele de cancelarie ne plasează palpabil în firul aparent pierdut al faptelor și ne readuc pragmatic în rolul de cercetători autentici, în care nu mai suntem doar observatori, ci beneficiari direcți, pozitiv sau negativ, ai faptelor consumate cu mai mult sau mai puțin timp în urmă. Cancelariile și birourile sunt la momentul însemnării tributare concepției în uz la momentul redactării. După o vreme se judecă mai degrabă prin consecințe.

Însăși volumele de studii ne refac fragmentar imaginile, în etape succesive. Unele din izvoarele și lucrările azi la

îndemînă s-au scris în faze temporal-istorice în care adevărul istoric nu putea fi spus cu claritate. Totuși ele ilustrează modul de evoluție mereu crescînd al limpezirii ideilor.

Odată ideologia comunistă abandonată, multe se pot spune fără frica de represalii, fără cenzura care opera prin tăierea radicală a tuturor părerilor contrarii trendului oficial. Se ridică precum o cortină vălul care ascunde fapte și idei.

Creștinismul face parte din ființa națională a poporului român, cu rădăcini ale căror fire coboară adînc în istorie pînă în antichitate. Creștinătatea românească, împreună cu tot specificul său, nu poate fi deplin înțeleasă fără acea neapărat necesară trecere în revistă a momentelor celor mai importante din istoria poporului și a credinței pe parcursul istoriei, pornind din Dacia preromană și amintirea rolului esențial pe care pătrunderea și răspîndirea creștinismului l-a avut în formarea poporului, limbii și nației române. Evul mediu românesc este legat de dezvoltarea instituțiilor ecleziastice. Domnul, ca *basileu*, este unsoiul lui Dumnezeu, reprezentant al puterii seculare, dar investit cu putere pe filieră religioasă. Mitropolitul și Domnul sunt legitimați de aceeași sursă, prin intermediul divinității, ei reprezintă de fapt în mod palpabil autoritatea ce vine de la Dumnezeu. De aceea Biserica, drept instituție omenească, participă de-a lungul timpului la toate evenimentele importante din istorie, face parte din societate nu doar formal, ci real, cu o implicare profundă.

În epoca modernă toate marile realizări, cristalizarea conștiinței de neam și limbă, se face cu participația reprezentanților Bisericii, iar acest fapt este urmărit pas cu pas, în mișcările de la 1789, 1821, 1848, 1859, 1877-1878 și mai apoi, în cursul Regatului, pentru a conduce firesc spre perioada 1945-1989.

Fenomenele petrecute în această interacțiune sunt nenumărate, probabil imposibil de cuantificat material. Au fost mii de situații particulare neconsemnate, păreri, gînduri ce nu vor fi scoase la iveală niciodată. Important este ca măcar elementele cele mai importante să fie cunoscute de cît mai mulți oameni și să se recunoască astfel lupta purtată cu măiestrie și curaj de ierarhi, preoți sau simpli cetățeni.

Note:

1. Hristou Androutsos, *Dogmatica Bisericii Răsăritene*. Traducere de prof. dr. Dumitru Stăniloae, Sibiu, 1930, p. 281.

2. A se vedea diverse referiri afît la Alexander Soljenitîn, *Arhipelagul Gulag*, București, 1997, dar și în lucrarea Arhimandritului Nectarie Antonopoulos, *Sf. Arhiepiscop Luca – chirurgul fără de arginți*, Galați, 2007; Denis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, 2006.

3. Ioan Dură, *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist (1945-1989)*, București, 1990.

4. Adrian Gabor, *Biserica Ortodoxă Română și puterea comunistă în timpul Patriarhului Justinian Marina*, în „Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă”, București, 2002, pp. 93-154; *Dezbatere asupra Uniației la Facultatea de Teologie Ortodoxă din București*, în „Vestitorul Ortodoxiei”, anul XII, nr. 281-282, București, decembrie 2001, p. 14; *Profeția Patriarhului Justinian în „Vestitorul Ortodoxiei”*, anul IV, nr. 286, București, 1 martie,

2002, p. 1; *Biserica Ortodoxă Română și evreii în timpul lui Antonescu*, în „Vestitorul Ortodoxiei”, anul IV, nr. 292-293, București, 15 iunie 2002, p. 4-5; *Biserica Ortodoxă și puterea comunistă*, în „Vestitorul Ortodoxiei”, anul XIV, nr. 292-293, București, decembrie 2002, p. 6.

5. Gheorghe Onișoru, *Instaurarea regimului comunist în România*, București, 2002; *Alianțe și confruntări între partidele politice din România, 1944-1948*, București, 1996; *Colecția Biblioteca Sighet, vol. I, România între 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, București, 1998; *Operațiunea Tămădău. Desființarea Patridului Național Țărănesc (1947)*, București, 2008; *Istoria contemporană universală după 1945*, București, 2004 (*curs universitar*); „Xenopoliana”, tomul VII, *Comunismul în România. Ideologie, întemeieri, dileme*, Iași, 1999; *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*, București, 2001; *Mișcarea armată de rezistență anticomunistă din România, 1944-1962*, București, 2003.

6. Dumitru Șandru, *Instaurarea Administrației comuniste în Moldova, în vol. 6 martie 1945. Începuturile comunizării României*, București, 1995, pp. 59-77; *Regimul locuitorilor din nordul Transilvaniei, în vol. Sovietizarea nord-vestului Transilvaniei, 1944-1950*, Satu-Mare, 1996, pp. 65-75; *Reforma agrară din 1945 în România*, București, 2000.

7. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, București, 1993.

8. Cristian Troncotă, *Torționarii. Istoria instituției Securității regimului comunist din România (1948-1964)*, București, 2006; idem, *Duplicitarii. O istorie a Serviciilor de Informații și Securitate ale regimului comunist din România*, București, 2003.

9. Cristina Păiușan, *Mecanisme represive în România, 1945-1989, Dicționar bibliografic (A-D)*, București, 2001; *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist, 1945-1958*, București, 2001; *Regimul comunist în România, 1945-1989, Cronologie politico-diplomatică*, București, 2002.

10. Octavian Roske, *Campania de colectivizare la sfîrșitul anilor 1950: tehnici de intimidare și mecanisme represive (Conferința România la sfîrșitul anilor '50 în context național și internațional)*, București, 8-9 decembrie 2008).

11. Ioan Chiper, *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitatea și ruptură în relațiile româno-sovietice*, București, 2003; *Misiunile Vișinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944-1946. Documente secrete*, București, 1997; *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane, 1944-1947*, București, 1993; *Considerații privind evoluția numerică și compoziția etnică a PCR, 1921-1952*, în „Arhivele Totalitarismului”, anul VI, 1998, București, nr. 21(4), p. 25-44; *Conjunctura semnării armistițiului de la Moscova*, în „Revista Istorică”, tomul V, 1994, nr. 9-10, p. 891-898; *Actul istoric de la 23 august 1944 în contextul politicii marilor puteri față de România*, în „Revista de Istorie”, tomul 42, 1998, nr. 9-10.

12. Adrian Nicolae Petcu, *Partidul, Securitate și Cultele, 1945-1989*, București, 2005.

13. George Enache, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, București, 2005.

14. Claudiu Târziu, *Pr. Florea Mureșanu – mărturisitor și erou*, în „Rost”, nr. 97, mai 2011.

15. Sorin Toader Clipa, *Fondul Bisericesc al Bucovinei și lichidarea lui (1948-1949)*, Suceava, 2006.

16. A se vedea însemnările unor fapte trăite de Mitropolitul Bartolomeu Anania și cuprinse în volumul *Memorii*, revizuit și publicat la apusul vieții de acesta, dar și alte nenumărate pagini memorialistice scrise de foști combatanți anticomuniști, foști legionari etc